

The State of Religious Identity of Second Secondary School Students in Isfahan City

Mohammad Amini*

E-mail: amini@kashanu.ac.ir

Samira Dadkhah Tehrani**

E-mail: samiradadkhah39@gmail.com

Received: 2024/04/15

Revised: 2024/09/14

Accepted: 2024/09/16

Doi: 10.22034/RJNSQ.2024.452606.1591

Abstract:

Considering the role and place of religious identity in the harmonious and balanced development of the personality of the citizens, especially the young generation of the country, and the need to identify the problems and inefficiencies in this field, this qualitative research has tried to based on the lived experiences of the teachers (second secondary period) to identify the level of commitment of the students to religious identity as well as its main problems and challenges. The statistical population of the research was secondary school teachers in the city of Isfahan in the academic year 2023-2024, among them the experiences of 24 teachers who had at least 15 years of teaching experience in secondary schools and had sufficient knowledge and experience in the subject under investigation, were identified as sources of information for the research and were interviewed according to the principle of theoretical saturation. The data collection tool was a semi-structured in-depth interview. The seven-step method of Collaizi was also used to analyze the obtained data. Overall, the findings showed that from the point of view of the participating teachers, the level of adherence of secondary school students to religious identity is very low and at the same time, the growth and formation of this type of identity has 5 serious challenges, i.e. extreme conflict with virtual space and social media, negligence and inattention of students' families, problems of the educational system, influence of some social realities and the negative influence of friends and peer groups. It is obvious that thoughtful policy making and planning and careful action in the solving or reducing the mentioned challenges can play a very effective role in the growth and prosperity of the religious identity of the young generation.

Keywords: Identity, Religious Identity, Secondary School Course, Lived Experiences, Secondary School Teachers.

---

* Associate Professor of Curriculum Studies, Department of Education, Faculty of Humanities, University of Kashan, Kashan, Iran (Corresponding Author).

** M.A. Student in Curriculum Planning, University of Kashan, Kashan, Iran.

وضعیت هویت دینی دانش‌آموزان دوره متوسطه دوم شهر اصفهان

نوع مقاله: پژوهشی

* محمد امینی

** سمیرا دادخواه تهرانی

E-mail: amini@kashanu.ac.ir

E-mail: samiradadkhah39@gmail.com

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۱/۲۷ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۳/۶/۲۴ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۶/۲۶

چکیده

با توجه به نقش و جایگاه هویت دینی در رشد متوازن شخصیت دانش‌آموزان و لزوم شناسایی مشکلات و ناکارآمدی‌های موجود در این زمینه، این پژوهش کیفی کوشیده است تا بر مبنای تجارب زیسته و اندیشیده دبیران (دوره متوسطه دوم) میزان تقید دانش‌آموزان دختر دوره متوسطه دوم به هویت دینی و مشکلات و چالش‌های اصلی این حوزه را واری و شناسایی کند. جامعه آماری پژوهش شامل دبیران متوسطه دوره دوم شهر اصفهان در سال تحصیلی ۱۴۰۳-۱۴۰۲ بودند که از میان آن‌ها، ۲۴ نفر از دبیرانی که حداقل دارای پانزده سال سابقه تدریس بوده و اطلاعات و تجارب کافی در زمینه موضوع مورد بررسی را داشتند به‌عنوان منابع اطلاع‌رسان تحقیق شناسایی شدند و با توجه به اصل اشباع نظری، مورد مصاحبه قرار گرفتند. ابزار جمع‌آوری اطلاعات، مصاحبه عمیق نیمه‌ساختارمند بود. برای تجزیه و تحلیل اطلاعات نیز از روش هفت‌مرحله‌ای کلایزی استفاده شد. در مجموع، یافته‌ها نشان داد که از دیدگاه دبیران شرکت‌کننده، میزان پایبندی فراگیران دوره متوسطه دوم به هویت دینی در حدی نازل بوده و رشد و شکل‌گیری آن نیز با پنج چالش جدی یعنی درگیری افراطی و بیش از اندازه با فضای مجازی و رسانه‌های اجتماعی، قصور و کم‌توجهی خانواده‌های دانش‌آموزان، تنگناها و مشکلات نظام آموزشی، اثرپذیری از برخی عوامل و واقعیت‌های اجتماعی و تأثیر منفی دوستان و همسالان مواجه است. بدیهی است سیاست‌گذاری و برنامه‌ریزی سنجیده و اقدام دقیق در زمینه رفع یا کاهش چالش‌های مذکور می‌تواند نقش بسیار مؤثری در رشد و شکوفایی هویت دینی نسل جوان داشته باشد.

کلیدواژه‌ها: هویت، هویت دینی، دوره متوسطه دوم، تجارب زیسته، دبیران متوسطه.

* دانشیار گروه علوم تربیتی، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه کاشان، کاشان، ایران (نویسنده مسئول).

** دانشجوی کارشناسی ارشد برنامه‌ریزی درسی دانشگاه کاشان، کاشان، ایران.

مقدمه و بیان مسئله

یکی از مهم‌ترین مفاهیم و مضامین مطرح شده در حوزه علوم انسانی و اجتماعی مفهوم هویت است که تبیین و شرح و بسط آن در رشته‌های مختلفی همچون روان‌شناسی، جامعه‌شناسی، علوم تربیتی، مطالعات فرهنگی، خانواده و غیره انجام شده است. برخی اندیشمندان مفهوم هویت را ذاتاً مفهومی چالش‌برانگیز می‌دانند؛ زیرا از همان ابتدا، به‌جای توضیح و تشریح مفهوم خود، حامل این پرسش اساسی است که من کیستم؟ سؤالی که برای آن پاسخ روشنی نیز وجود ندارد (قنبری برزبان و همتی، ۱۳۹۴: ۱۱۹). در فرهنگ دهخدا (۱۳۴۱) مفهوم هویت به معنای وجود خارجی و نیز حقیقت جزئی (ماهیت و تشخیص) و در فرهنگ عمید (۱۳۸۲) در معنای حقیقت شیء یا شخص مشتمل بر صفات جوهری، شخصیت، ذات، هستی و وجود منسوب به فرد آمده است.

فارغ از این معنای واژه‌شناختی، می‌توان گفت که یکی از تکالیف اصلی افراد در سنین نوجوانی در هر جامعه‌ای آن است که پاسخی برای پرسش من کیستم؟ بیابند (ماسن و همکاران، ۱۳۷۰: ۵۷۸). اصولاً یکی از مسائل مهم دوران نوجوانی «هویت‌یابی و خودشناسی» است که طی آن فرد درصدد پاسخگویی به این سؤال مهم است که من کیستم؟ (احدی و جمهوری، ۱۳۸۹: ۲۸). به‌عبارت دیگر، امکان دارد نوجوان از خود پرسد که من چه کسی هستم؟ چه اندیشه‌ها و اهدافی دارم؟ پاسخ به این سؤالات برای رشد هویت در نوجوانی و جوانی اهمیت زیادی دارد (محمدی و لطیفیان، ۱۳۸۷: ۴۰). در سطح اجتماعی نیز ارتباط معنادار افراد با یکدیگر و نیز با جامعه بدون داشتن هویت ممکن نیست (آمال، ۱۳۹۰: ۱۲۲).

از دیدگاه پاکوفته و همکاران (۱۴۰۰)، جوان و نوجوان امروز پیوسته درگیر یافتن پاسخ‌های روشن به پرسش‌هایی اساسی است (من کیستم؟ نقش و جایگاه من در جامعه چیست؟ چه چیزی مهم و ارزشمند است تا از آن برای رشد خود استفاده کنم؟). درعین حال، نسل مذکور به علت نداشتن تجربه کافی نمی‌تواند به این پرسش‌ها پاسخ دقیق دهد و در نتیجه، برای ساخت هویت خود به منابع دیگر متوسل می‌شود. پنینگتون و ریچاردز (۲۰۱۶) هم هویت را به‌عنوان یک مفهوم چندبعدی در نظر می‌گیرند؛ زیرا گروه‌های مختلف با توجه به وضعیت موجود خود، هویت‌های متفاوتی را بروز می‌دهند.

اهمیت هویت تا بدان حد است که روان‌شناس معروف، جروم برونر، تشخیص هویت یک فرد را به‌منزله باز کردن قفل و دستیابی به نظام‌ها و چهارچوب‌های فرهنگی او می‌داند (لوی، ۱۳۹۹: ۱۷). همچنین، درحالی که فروید هویت را به ارزش‌های منحصربه‌فردی مرتبط می‌داند که با اتکا به گذشته خاص هر فرد شکل می‌گیرد (محسنی، ۱۳۷۵: ۷۲)، اریکسون

رسیدن فرد به یک برداشت منسجم درباره اینکه در زندگی به دنبال چیست را نشانه اصلی هویت‌یابی می‌داند (میلر، ۱۳۹۵: ۱۳۸). همچنین، آلتوسر (۱۹۷۱) هویت را روندی می‌داند که طی آن افراد خود را به‌عنوان دارنده یک ویژگی خاص تشخیص داده و تصور می‌کنند که «آن» هستند. گیدنز (۱۳۷۸: ۸۴-۸۱) نیز هویت را ذاتی فرد و یا تفویض‌شده از سوی اجتماع به وی ندانسته، بلکه آن را فرایند فعال معناسازی می‌داند که براساس مجموعه‌ای از ویژگی‌های یکپارچه فرهنگی و در طی زندگی فرد ساخته و پرداخته می‌شود. برزونسکی (۲۰۰۳) فرایند شکل‌گیری هویت و نحوه دستیابی افراد به یک وضعیت هویتی را در قالب سه سبک (اطلاعاتی، هنجاری و سردرگم یا اجتنابی) توضیح می‌دهد.

اما فارغ از معانی و تعاریف مختلف صاحب‌نظران، باید این نکته را موردتوجه قرار داد که مفهوم هویت در اشکال و قالب‌های مختلفی همچون فردی، جمعی، ملی، دینی و غیره بروز و ظهور می‌یابد. از این منظر، یکی از مهم‌ترین ابعاد و جلوه‌های هویت را می‌توان هویت دینی دانست که مفهوم هویت را در پیوند با دین و ارزش‌های دینی مرتبط با آن موردتوجه قرار داده و بر یادگیری و درونی شدن تعالیم و آموزه‌های دینی و مذهبی و تعهد و دلبستگی فرد نسبت به باورها، نگرش‌ها و رفتارهای دینی تأکید می‌کند. اساساً دین و مذهب منابع شناختی، ایدئولوژیک، جامعه‌شناختی و معنوی را برای هویت فراهم می‌سازند (فورو و همکاران، ۲۰۰۴: ۱۷) و مقتضای رشد هویت دینی در افراد آن است که فرد، وجودی ماورای حیات فردی خود را درک کرده و کل زندگی خود را بر مبنای چنین وجودی تنظیم کند (ذاکری و همکاران، ۱۳۹۴: ۵۹). بر همین اساس، اریکسون نیز تصریح کرده که هویت دینی در معنای باورها، ارزش‌ها و اخلاقیات مذهبی نسل نوجوان و جوان را قادر می‌سازد که جهان و جایگاهشان را شناخته و از آن مهم‌تر، بحران شکل‌گیری هویت خود را به‌گونه‌ای موفقیت‌آمیز حل کنند (کینگ، ۲۰۰۳: ۱۹۷). لایت و همکاران (۲۰۲۳) هم اذعان می‌کنند که هویت دینی برای باورمندان به آن شامل فهم معینی از رابطه بین انسان و جهان قدسی، مخلوق و خدا و امور مقدس و کفرآمیز است.

اما در جامعه ما، به‌خاطر حضور قابل‌توجه دین، هویت دینی به‌عنوان یکی از ابعاد مهم هویت در جریان و نظام تربیتی از اهمیتی مضاعف برخوردار است (وحدتی‌دانشمند و همکاران، ۱۳۹۸: ۱۳۷)؛ به‌عبارت دیگر، هویت دینی از مهم‌ترین ابعاد هویت است که نقش مهمی در هویت‌یابی افراد و همگنی و همبستگی اجتماعی در جوامع مختلف ایفا می‌کند و به‌ویژه در جوامعی که دین به‌منزله یک رکن اساسی است، اهمیت بیشتری می‌یابد (قنبری برزبان و همتی، ۱۳۹۴: ۱۱۸-۱۱۷). از دیدگاه فالت و همکاران (۲۰۱۸) علی‌رغم

همه مشکلات ناشی از نوسازی و مدرن شدن جوامع، هنوز دین به عنوان یک منبع الهام بخش و هویت دهنده در جهان جدید عمل می کند.

نجفی و همکاران (۱۴۰۰) تصریح می کنند که هویت دینی بیانگر برترین نوع هویت است که خداوند به صورت فطری در نهاد و وجود انسان قرار داده و اگر با شناخت، گرایش و رفتار مناسب همراه شود کاملاً متعالی می شود؛ در عین حال، از دیدگاه صاحب نظران مذکور، انتظار منطقی وجود دارد که این نوع هویت در جوامع دینی از نمود و عینیت بیشتری برخوردار شده و خود را در ساحت های مختلف فردی و اجتماعی زندگی شهروندان نشان دهد. مؤیدفر و شاهوران (۱۴۰۰) هویت دینی را از مهم ترین عناصر ایجادکننده همگنی و همبستگی اجتماعی در سطح جوامع می دانند که با ایجاد تعلق خاطر به دین و مذهب در افراد، موجب شکل گیری هویت جمعی شده و عملیات تشابه سازی و تمایزبخشی را انجام می دهد. صمدی (۱۴۰۱) نیز هویت دینی را متضمن سطحی از دین داری دانسته که به «ما»ی جمعی یا همان اجتماع دینی مربوط می شود. به علاوه، این هویت کنترل کننده اخلاق و ضابطه مند کردن حیات فردی، اجتماعی و رشد معنوی افراد است که می تواند به تقویت وجدان اخلاقی منجر شود.

از دیدگاه نادری و همکاران (۱۳۹۴)، هویت دینی مجموعه باورها، ارزش ها، نگرش ها و رفتارهای فردی و اجتماعی افراد است که آنان در رابطه با امر دینی از خود بروز می دهند؛ لذا باید بدان توجه ویژه ای داشت. چیت ساز قمی (۱۳۸۳) بر این نکته تأکید می کند که با پذیرش دین به عنوان اصل اعتقادی و تعهد و احساس تعلق به آن در زندگی و وجوه مختلف حیات فرد مؤمن، تغییرات و نتایج مهمی حاصل می شود که بیانگر همان هویت دینی است. از دیدگاه حاجیانی (۱۳۸۸) نیز هویت دینی مجموعه ای نسبتاً پایدار و ثابت از ایستارها است که فرد از رابطه خود با دین داشته و کیفیت واکنش های کنشگر هنگام مواجهه و ارتباط با دین مشخص می شود. عبدی زرین و همکاران (۱۳۹۷) معتقدند که هویت دینی از اشکال مهم هویت های جمعی است و این هویت در معنای پایبندی به اصول و شعائر دین اسلام است و بر زندگی فردی و اجتماعی افراد تأثیر می گذارد.

ماهرزاده (۱۳۹۲) نیز هویت دینی را دارای آثاری قابل توجه از نظر معنابخشی به زندگی، امیدواری به آینده، وحدت و یکپارچگی با جهان هستی و بسترسازی برای هویت تمدنی می داند؛ در عین حال، این صاحب نظر با اشاره به ویژگی های عصر جهانی شدن، چالش های مهم ناشی از آن را برای فرایند هویت یابی دینی نسل جوان و نوجوان و انتقال ارزش های اخلاقی به آن ها گوشزد کرده و موانع اصلی در این زمینه را شامل گسست فرهنگی، تغییرات

پرشتاب فناوری‌های ارتباطی، ضعف و قصور نظام آموزشی و گسترش سکولاریسم در جهان امروز می‌داند. دارابی و همکاران (۱۳۹۵) نیز بر اثرگذاری رسانه‌های ارتباطی جدید از جمله ماهواره بر روی رشد و شکل‌گیری هویت دینی نسل جوان تأکید می‌کنند.

از دیدگاه سلگی و همکاران (۱۳۹۴) هویت دینی دارای ابعاد آگاهی، تعلق، تعهد و تحمل است. آگاهی، متشکل از دانش و آگاهی و باور فرد؛ تعلق، شامل دلبستگی و گرایش عاطفی؛ تعهد، دربردارنده مشارکت فعال و عمل و تحمل نیز شامل مدارا و رواداری نسبت به فرهنگ، اجتماع و سیاست دینی است. قادرزاده (۱۳۹۳) هویت دینی را شامل ابعاد تجربی، اعتقادی، مناسکی، شناختی و پیامدی معرفی می‌کند و به تشریح آن‌ها می‌پردازد. عابدی و همکاران (۱۳۹۴) نیز هویت دینی را به میزان شناخت عقیدتی فرد از تعلق و ارتباطش با دین خاص و پیامدهای احساسی مثبتی که فرد از این وابستگی و ارتباط تجربه می‌کند مرتبط می‌دانند. جمالی فیروزآبادی و اخلاقی (۱۳۹۱) نیز با استناد به تعاریف و رویکردهای صاحب‌نظران، هویت دینی را دربردارنده پنج بعد اصلی یعنی آگاهی و شناخت دینی، تجارب و احساسات دینی، رفتار و سلوک عملی دینی (پابندی به احکام)، تعلق و تعهد به مشارکت در اعمال و آیین‌های جمعی دینی و تعریف فرد از دین‌داری خود می‌دانند. از دیدگاه رئوفی (۱۳۹۸) دو مؤلفه اصلی هویت دینی عناصر ذاتی و پیامدی هستند. عناصر یا مؤلفه‌های ذاتی ویژگی‌های جدانشدنی هویت بوده و شامل دو عنصر فرعی عاطفی (احساسات، نیازها و تمایلات) و شناختی یعنی ارزش‌ها، هنجارها، باورها (ایمان) و اعتقادات است و مؤلفه‌های پیامدی هم خود را در قالب اعمال و رفتارهای مذهبی در جامعه نشان می‌دهد.

پیشینه تحقیق

مبحث هویت دینی در پژوهش‌های مختلفی نیز مورد توجه محققان مربوطه قرار گرفته است. در تحقیق صمدی (۱۴۰۱) عوامل علی، زمینه‌ای و مداخله‌گر آسیب‌پذیری نظام آموزش و پرورش کشور در زمینه پرورش هویت دینی دانش‌آموزان شناسایی و مورد بررسی قرار گرفته است. پژوهش انصاری و همکاران (۱۴۰۰) هم نشان داد که میان هویت مدرن و دینی دانشجویان رابطه معکوس وجود داشته و تمایل پسران به هویت مدرن بیش از دختران است. نتایج تحقیق نشان‌دهنده کیفیت سیال و تعامل‌گرایانه ارزش‌های سنتی و مدرن است. نتایج پژوهش محمودی (۱۳۹۹) نشان داد که در سند تحول بنیادین آموزش و پرورش ایران، توجه متعادل و متوازی به مؤلفه‌های هویت دینی و انقلابی نشده است.

در تحقیق صانعی مهری و رزم آزما (۱۳۹۹) آمده است که در کتاب‌های مطالعات اجتماعی مقطع ابتدایی، توجه به عناصر و مؤلفه‌های هویت ملی در دو بخش متن و تصویر بیش از هویت دینی بوده است. رحمتی (۱۳۹۷) در تحقیق خود نتیجه‌گیری می‌کند که اگر خانواده در روند شکل‌گیری هویت دینی، نقش مثبت خود را به خوبی ایفا کند، کودک در مراحل نوجوانی و جوانی درک بهتری از مسائل دینی خواهد داشت. نوری و همکاران (۱۳۹۵) در تحقیق خود پنج مفهوم جست‌وجوگری، یکپارچه‌سازی، تعهد، هوشیاری و خودیابی را به‌عنوان مؤلفه‌های فرایندی هویت دینی و باورها، ارزش‌ها، اهداف، گرایش‌ها، صفات، توانمندی‌ها و آسیب‌پذیری‌ها را هفت مؤلفه ساختاری هویت دینی معرفی کردند. نادری و همکاران (۱۳۹۴) در تحقیق خود غفلت نظری و روش‌شناختی نسبت به بررسی و مطالعه هویت دینی با یک رویکرد بومی را خاطرنشان کرده‌اند که در عمل منجر به تقلیل‌گرایی در این موضوع مهم شده است. عباسی و همکاران (۱۳۹۳) در پژوهش خود نشان دادند که متغیرهای عواطف دینی، باورهای دینی، دانش دینی و اعمال و فرایض دینی تأثیرگذارترین عوامل گرایش به هویت دینی در میان دانش‌آموزان بوده‌اند.

ازسوی دیگر، کراس و آیرونسون (۲۰۲۴) در تحقیق خود گزارش کرده‌اند که عنصر معنوی هویت دینی دارای رتبه و جایگاه والایی است. درعین حال، پژوهشگران مذکور خاطرنشان کرده‌اند که با افزایش سن، احتمال خروج افراد از هویت دینی اصلی خود کاهش می‌یابد. صدیق (۲۰۲۴) در تحقیق خود به بررسی نتایج رفتاری آموزش‌های مذهبی بر روی دانش‌آموزان مورد بررسی پرداخته و گزارش کرده است که فراگیران دریافت‌کننده این نوع آموزش‌ها نسبت به همتایانی که از آموزش‌های سکولار برخوردار شده‌اند نوع دوست‌تر و صادق‌تر بوده‌اند. پژوهش درایزن و همکاران (۲۰۲۱) نشان داد که جوانان مسلمان در فضا و بستر اجتماعی کشورهای اروپایی بدون انکار هویت مذهبی خود، هنجارهای جنسیتی موجود در این جوامع را به چالش کشیده و درعین حال، به‌گونه‌ای خلاقانه از پیشینه و هویت مذهبی خود دفاع می‌کنند. مولین (۲۰۱۳) نیز در تحقیق خود نشان داد که توجه به بسترهای اجتماعی مدرسه و روابط و ساختار قدرت در آن مقوله‌های مهمی هستند که باید برای فهم میزان تأثیر آموزش‌های مدرسه بر روی هویت دینی فراگیران مورد توجه قرار گیرد.

روش پژوهش

رویکرد حاکم بر این پژوهش با توجه به ماهیت و هدف آن، رویکرد کیفی است که با

تکیه بر تجربه زیسته مشارکت‌کنندگان تحقیق یعنی دبیران دوره متوسطه دوم، درصدد بوده تا ادراکات و تجارب زیسته آن‌ها در زمینه میزان پایبندی فراگیران دختر دوره متوسطه دوم به هویت دینی و مشکلات و چالش‌های موجود در این عرصه را مورد واکاوی و بازنمایی قرار دهد. از دیدگاه سلیمی و شرفی (۱۳۹۴)، در پژوهش کیفی، محقق اشیا را در موقعیت‌های طبیعی آن‌ها بررسی کرده و تلاش می‌کند تا پدیده‌ها را براساس معناهایی که مردم به آن‌ها می‌دهند، مفهوم‌سازی و تجربه‌های زیسته افراد را در مورد پدیده موردنظر کشف کند. جامعه آماری پژوهش شامل دبیران دوره متوسطه دوم شهر اصفهان در سال تحصیلی ۱۴۰۳-۱۴۰۲ بود که با راهنمایی برخی مدیران مدارس و استفاده از روش نمونه‌گیری هدفمند، دیدگاه‌ها و تجارب ۲۴ نفر از آن‌ها که دارای حداقل پانزده سال سابقه تدریس در دوره مذکور بودند و زمینه‌های ذهنی و شناختی مناسبی درباره موضوع هویت دینی داشتند به‌عنوان منابع اطلاع‌رسان تحقیق شناسایی و مورد استفاده قرار گرفت. مشخصات این دبیران در جدول شماره ۱ ارائه شده است.

جدول شماره ۱. مشخصات دبیران مشارکت‌کننده

وضعیت ازدواج	سطح تحصیلات	سن	کد مصاحبه‌شونده	وضعیت ازدواج	سطح تحصیلات	سن	کد مصاحبه‌شونده
مجرد	کارشناسی ارشد	۴۰	۱۳	مجرد	کارشناسی ارشد	۳۷	۱
متاهل	کارشناسی	۴۸	۱۴	متاهل	کارشناسی	۴۵	۲
متاهل	کارشناسی	۳۸	۱۵	متاهل	کارشناسی	۵۰	۳
متاهل	کارشناسی	۳۸	۱۶	متاهل	کارشناسی	۳۹	۴
مجرد	کارشناسی	۳۹	۱۷	متاهل	کارشناسی	۳۷	۵
مجرد	کارشناسی	۴۰	۱۸	متاهل	کارشناسی	۵۳	۶
مجرد	کارشناسی	۴۳	۱۹	متاهل	کارشناسی	۵۳	۷
متاهل	کارشناسی ارشد	۴۳	۲۰	متاهل	کارشناسی	۳۸	۸
متاهل	کارشناسی ارشد	۴۱	۲۱	متاهل	کارشناسی	۳۸	۹
متاهل	کارشناسی ارشد	۴۵	۲۲	متاهل	کارشناسی	۳۹	۱۰
متاهل	کارشناسی ارشد	۴۸	۲۳	متاهل	کارشناسی ارشد	۴۴	۱۱
متاهل	کارشناسی ارشد	۴۶	۲۴	متاهل	کارشناسی	۴۸	۱۲

ابزار جمع‌آوری اطلاعات پژوهش مصاحبه عمیق نیمه‌ساختارمند بود. مصاحبه‌ها در دفاتر دبیرستان‌ها به صورت حضوری و در زمانی بین ۳۵ تا ۴۰ دقیقه انجام گرفت. پژوهشگران ترتیبات و اقدامات لازم را جهت توجه به ملاحظات اخلاقی پژوهش، اعتمادسازی و جلب اطمینان مشارکت منابع‌رسان مصاحبه انجام دادند تا آنان با رضایت کامل در مصاحبه شرکت نموده و تجارب و دیدگاه خود را بیان کنند. جمع‌آوری اطلاعات تا مرحله اشباع نظری ادامه یافت که طی آن اطمینان حاصل شد که ادامه مصاحبه‌ها اطلاعات جدیدی را به موارد قبلی اضافه نکرده و مضامین جدیدی ظهور نمی‌کنند.

جهت سازمان‌دهی و تجزیه و تحلیل اطلاعات به دست آمده از روش هفت مرحله‌ای کلایزی استفاده شد. این هفت مرحله شامل آشناسازی یا آشنایی اولیه محققان با اطلاعات حاصل شده، شناسایی جملات مهم که به طور مستقیم با پدیده ارتباط دارند، صورت‌بندی مفاهیم به معنای ارزیابی عبارات با اهمیت برای شناسایی معانی مرتبط با پدیده، دسته‌بندی مضامین در دسته‌هایی که تمام ابعاد پدیده را بازنمایی می‌کنند، تدوین یک توصیف فراگیر، تولید ساختار مبنایی برای دربر گرفتن تمام چیزهایی که محقق به پدیده مرتبط می‌داند و تأیید ساختار مبنایی است که مستلزم تکرار مراحل قبل و حتی مراجعه به شرکت‌کنندگان برای روشن نمودن ایده‌های به دست آمده است (مورو و همکاران، ۲۰۱۵: ۶۴۳).

از سوی دیگر، محققان با استفاده از اقدامات گوناگون تلاش کردند تا میزان کفایت و صحت اطلاعات حاصل شده را افزایش دهند؛ در واقع، با عنایت به معیار تأییدپذیری، ارتباط و پیوستگی یافته‌های پژوهش با داده‌ها و اطلاعات جمع‌آوری شده موجود مورد بررسی و بازبینی قرار گرفت و درعین حال، جزئیات و اطلاعات دقیقی در مورد فرایند جمع‌آوری و تحلیل داده‌ها به مشارکت‌کنندگان ارائه شد. همچنین، از طریق انجام مصاحبه‌های فردی، درگیری و ارتباط مداوم با داده‌ها و اطلاعات به دست آمده، واری و بازنگری برخی دبیران، یافتن برخی شواهد مغایر و تأکید بر گردآوری اطلاعات مؤثق، تلاش شد تا سطح مقبولیت یافته‌ها افزایش یابد. از این گذشته، با اعمال حداکثر تنوع در انتخاب مشارکت‌کنندگان و بازگرداندن مصاحبه‌های کدبندی شده بدان‌ها و تصدیق ایشان مبنی بر انطباق کدها با تجارب و روایت‌های بیان شده آن‌ها در راستای معیار تکرارپذیری یافته‌ها، مراحل انجام شد. به موازات این فعالیت‌ها، کسب اعتماد و اطمینان معلمان و جلب مشارکت هرچه بیشتر آن‌ها، بررسی مستمر داده‌ها، تجزیه و تحلیل آن‌ها در اولین فرصت ممکن بعد از هر مصاحبه، استفاده از بازخورد دبیران مشارکت‌کننده جهت تعیین

میزان کفایت داده‌ها، افزایش تعداد مصاحبه‌ها، بازنگری خود دبیران و استفاده از دیدگاه‌های اصلاحی آنان و مرور و بازخوانی برخی کدهای استخراج‌شده به همراه برخی دبیران مشارکت‌کننده اقدامات دیگری بود که در راستای افزایش تأییدپذیری یافته‌های حاصل از پژوهش انجام گرفت.

یافته‌های تحقیق

بررسی و تحلیل پاسخ‌های ارائه‌شده توسط دبیران دوره متوسطه دوم در مورد میزان تقید و دلبستگی دانش‌آموزان دختر متوسطه به هویت دینی و ارزش‌های مذهبی مرتبط بدان نشان داد که حدود ۹۲ درصد (۲۲ دبیر) از دبیران مشارکت‌کننده اذعان داشته‌اند که این میزان در حد ضعیف است و فقط دو دبیر (۸ درصد)، آن را در حدی متوسط ارزیابی کرده‌اند. در عین حال، واکاوی عمیق‌تر تجارب و دیدگاه‌های دبیران شرکت‌کننده در تحقیق در مورد مهم‌ترین عوامل ضعف و نارسایی هویت دینی فراگیران متوسطه نشان داد که آنان علل یا عوامل ارائه‌شده در جدول شماره ۲ را به‌عنوان چالش‌های اصلی معرفی کرده‌اند.

جدول شماره ۲: عوامل اصلی ضعف هویت دینی دانش‌آموزان دوره متوسطه دوم

ردیف	عوامل اصلی ضعف هویت دینی دانش‌آموزان دوره متوسطه دوم
۱	درگیری افراطی با فضای مجازی
۲	قصور و کم‌توجهی خانواده‌ها
۳	سوء کارکرد نظام آموزشی
۴	عوامل و واقعیت‌های اجتماعی
۵	تأثیرات منفی دوستان

درواقع، از دیدگاه منابع‌رسان تحقیق، مهم‌ترین مضمون یا چالش هویت دینی، درگیری افراطی و بیش از اندازه با فضای مجازی و رسانه‌های اجتماعی است؛ مشکلی که وقت زیادی از آن‌ها گرفته و روح و ذهن آن‌ها را درگیر و آشفته می‌سازد. چالش دوم، قصور و کم‌توجهی خانواده‌های دانش‌آموزان است که در عمل، نقش منفی را در رشد هویت دینی فرزندان خود دارند. تنگناها و مشکلات نظام آموزشی (از نظر کتب درسی حجیم و فاقد جذابیت، ناهمخوانی آموزش‌ها با فضای خانواده و جامعه و به‌کارگیری روش‌های تدریس نامناسب) چالش دیگری است که در این عرصه وجود دارد. ادراک و مشاهده برخی واقعیت‌های اجتماعی توسط دانش‌آموزان و تأثیرپذیری منفی از دوستان نیز مضامین دیگری هستند که از نظر دبیران متوسطه نقش بسزایی در

تضعیف هویت دینی فراگیران دارند. آنچه در ادامه می‌آید، مستندسازی پنج مضمون اصلی تحقیق با استناد به تجارب و روایت‌های دبیران مشارکت‌کننده در تحقیق است.

۱- درگیری افراطی با فضای مجازی

کد ۲: «در روزگاری به سر می‌بریم که واقعاً دانش‌آموزان دچار نوعی سردرگمی هویتی به‌ویژه در بخش دینی و مذهبی شده‌اند. علت اصلی از نظر من آن است که دانش‌آموزان دختر وقت بسیار زیادی را صرف حضور در فضاهای مجازی و رسانه‌های اجتماعی می‌کنند. این امر ضربات جدی را به هویت دینی آن‌ها زده است.»

کد ۷: «متأسفانه این دانش‌آموزان متوسطه تحت تأثیر جاذبه‌های فضای مجازی و رسانه‌های اجتماعی، علاقه و تمایل چندانی به مباحث دینی ندارند و نسبت به انجام تکالیف و مناسک مذهبی نیز بی‌انگیزه شده‌اند.»

کد ۱۹: «رسانه‌های مجازی و به‌طورکلی، فضا مجازی، موبایل و تلفن همراه و الگوهای امروزی که آن‌ها برای نوجوانان و جوانان معرفی می‌کنند، مانند سلبریتی‌ها، بسیار نقش منفی و مؤثری دارند. جوان ما را به جهتی می‌کشاند که چندان با ارزش‌ها و تعالیم دینی که در هویت مذهبی به آن تأکید می‌شود، هماهنگی ندارد.»

کد ۲۱: «هویت دینی بچه‌های دبیرستان چند سالی می‌شود که به‌سوی سقوط پیش می‌رود و این امر ناشی از عوامل مختلفی است. ولی به نظرم، یکی از نتایج منفی تلفن همراهی که دست دانش‌آموز است و با آن کار می‌کنند و دنیا را دور می‌زنند، همین بی‌علاقگی به هویت دینی و مذهبی است.»

کد ۲۳: «علاقه بیش از اندازه به موبایل و فضای مجازی و دائم چرخیدن در آن برای همه ما، چه به‌عنوان دبیر و معلم و چه به‌عنوان مادر و پدر برای بچه‌های خودمان نیز معضل و مشکل جدی شده است! چه برسد به این دختران دبیرستانی که به خاطر سن و سال و دختر بودن محو آن شده‌اند. واقعاً نمی‌دانیم چه کار کنیم؟»

۲- قصور و کم‌توجهی خانواده‌ها

کد ۳: «از نظر من، بیشترین نقش را در این میان، خانواده‌ها به عهده دارند. خیلی خیلی مهم است. رابطه صمیمی نوجوان و جوان با خانواده به‌خصوص مادرها با دخترها، نقش زیادی در تمایل و علاقه آن‌ها به مباحث مذهبی و ارزشی دارد. اگر این‌ها خودشان پایبندی لازم را به مطالب مذهبی نشان دهند، فرزندان هم جذب می‌شوند.»

کد ۶: «یکی از عوامل اصلی در این زمینه الگوگیری‌های غلط از خانواده است. وقتی والدین دانش‌آموزان در محیط خانواده خودشان کارهایی می‌کنند که با مسائل اعتقادی

سازگاری ندارد و یا در رفتارهای روزمره خود علاقه خاصی به مفاهیم دینی نشان نمی‌دهند، این حالت بر یادگیری منفی بچه‌ها اثر گذاشته و علاقه دینی‌شان را هم از بین می‌برد».

کد ۱۰: «سست شدن بنیان خانواده مسئله مهمی است که در تقید دانش‌آموزان به هویت دینی آن را بسیار مؤثر دید. الآن طلاق در خانواده‌ها زیاد شده و خود پدر و مادرها در تفاهم با هم دچار مشکل هستند. چطور آن‌ها می‌توانند فرزندان خود، آن هم دخترهای پر شورش را به اعتقادات و هویت دینی سوق دهند. اول باید بر روی خانواده کار کرد تا بعد از آن مدرسه بتواند آموزش‌های والدین و خانواده را تثبیت کند».

کد ۱۹: «شرایط امروز دانش‌آموز از نظر دینی و اعتقادی بازتاب وضعیت مذهبی خانواده‌هایشان است. در سال‌های اخیر، هویت دینی دانش‌آموزان کم‌رنگ‌تر شده و پایبندی آن‌ها به موضوعات مذهبی روزبه‌روز کمتر می‌شود و اکثر خانواده‌ها هم با این تغییرات موافق هستند. چون خودشان این‌گونه هستند، به تبعیت از آن‌ها بچه‌هایشان هم توجه چندانی به مسائل مذهبی نشان نمی‌دهند».

کد ۲۴: «چون دانش‌آموز خانواده قوی‌ای ندارد، به لحاظ مذهبی بی‌توجه و دلسرد می‌شود. خانواده الگوست و اولین جایی است که باید تعالیم دینی را یاد بگیرد. وقتی والدین انگیزه‌ای برای این کار ندارند و بالعکس خودشان اثر منفی دارند، دانش‌آموزان هم رشد هویتی لازم را نخواهند داشت و به راحتی از آن دست خواهند کشید. حتی نسبت بدان‌ها موضع بدی هم می‌گیرد».

۳- سوء کارکرد نظام آموزشی

کد ۱: «کتب دینی برای دختران جذاب و جالب نیست و صرفاً برای امتحان و نمره گرفتن، دروس و مطالب این کتاب‌ها را حفظ می‌کنند و اثرگذاری لازم وجود ندارد. یادگیری مطالب دروس کتاب‌های دینی حالت اجباری دارد و بچه‌ها علاقه‌ای به آن‌ها ندارند. واقعاً مطالب و مفاهیم کتب دینی نیز به‌روز و جدید نیست».

کد ۹: «دانش‌آموزان در هویت دینی ضعیف‌اند؛ زیرا آنچه در مدارس و کتاب‌های درسی دینی ارائه شده با واقعیت‌های محیط پیرامونی و خانه ناهماهنگ است. مطالب کتاب‌ها با شرایطی که فراگیران در آن به‌سر می‌برند، ارتباط زیادی ندارد و جذاب و برانگیزاننده نیست. همین قضیه باعث می‌شود که اثرگذاری کتاب‌های دینی بر روی اعتقادات و هویت دینی آن‌ها کم باشد».

کد ۱۲: «در مدارس، مبلغان مذهبی خبره و آگاه که از نیازها و مشکلات نسل جوان امروز جامعه آگاه باشند و بتوانند به سؤالات بچه‌ها جواب قانع‌کننده بدهند وجود

ندارند. همین پاسخ ندادن‌ها موجب می‌شود که آن‌ها دچار تردیدهایی در مسائل دینی شوند که ادامه این روند بسیار خطرناک است».

کد ۱۷: «فکر می‌کنم برای وضعیت نامناسب هویت دینی دانش‌آموزان و کم‌توجهی آن‌ها به مسائل مذهبی، مدیران مدارس متوسطه که روش‌های نادرستی را به کار می‌گیرند هم مسئول هستند. من دبیر و همکارانم هم مقصریم. چون از نظر رفتاری و اخلاقی دچار کمبودها و مشکلات عدیده‌ای هستیم و اثر مثبت مذهبی بر روی بچه‌ها نداریم».

کد ۲۰: «به‌نظرم روش‌هایی که برای ایجاد علاقه به ارزش‌های دینی و هویت مذهبی در مدارس به کار گرفته می‌شود بسیار مهم است. سختگیری زیاد و برخورد نامناسب با دانش‌آموزان در این موارد از جمله بحث حفظ حجاب و عفاف، آن‌ها هم در محیط تربیتی مدرسه، باعث می‌شود که دانش‌آموزان علاقه کمتری به این مورد پیدا کنند که حتی جنبه منفی داشته باشد».

کد ۲۲: «مسئولان نظام آموزشی قصور کرده‌اند. مطالب کتاب‌های درسی جاذبه‌ای ندارد. مطالب کتب آرمانی است و با مسائل روز بچه‌ها نمی‌خواند و آن‌ها دچار تضاد و خلأ می‌شوند که اصلاً در این سن و سال شرایط خوبی نیست».

۴- عوامل و واقعیت‌های اجتماعی

کد ۴: «به‌نظرم به‌خاطر برخی برخوردهای غلط که در سطح جامعه می‌بینند و تحت‌تأثیر آن قرار می‌گیرند، آن‌ها عموماً در حال لجبازی هستند. برعکس، اگر آن‌ها بیشتر مورد توجه واقع شده و حرف‌ها و دیدگاه‌هاشان مورد پذیرش قرار بگیرند، شاید در این زمینه بهتر عمل کنند. اگر این بچه‌ها متوجه شوند که آراستگی به ارزش‌های دینی بهتر می‌تواند آن‌ها را در سطح جامعه معرفی کند، علاقه بیشتری نشان می‌دهند».

کد ۵: «ضعیف شدن رشد هویت دینی در میان دانش‌آموزان دوره متوسطه دوم واقعیتی است که نمی‌شود آن را انکار کرد. یکی از مهم‌ترین عوامل در این زمینه، عملکرد مسئولان مختلف جامعه در رده‌های مدیریتی و فقدان برنامه‌ریزی خوب آن‌ها برای آینده کشور است. همین امر بر روی ذهن نسل جوان دانش‌آموز اثر می‌گذارد و ارتباط مستقیمی با رشد مسائل دینی پیدا می‌کند».

کد ۸: «غیرملموس بودن آثار دین‌مداری در سطح یا فضای جامعه بسیار مهم است. ضعف شدن اعتقادات مذهبی مردم به علت برخی سیاست‌های غلط و عدم سازگاری واقعیت‌های موجود اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی جامعه با آنچه نسل جوان خوانده و یا از خانواده یاد گرفته است، باعث خلأ زیادی در هویت مذهبی بچه‌های متوسطه شده است».

کد ۱۱: «سطح سواد و درک اجتماعی این دانش‌آموزان بالاست. توجه به درک آن‌ها از واقعیت‌های اجتماعی و جامعه‌ای که در آن زندگی می‌کنند و وجود دوگانگی‌ها در رفتار و گفتار برخی افراد خاص در جامعه باعث می‌شود که گرایش به مبانی دینی در میان این گروه بسیار ضعیف باشد».

کد ۱۶: «تأثیرات واقعیت‌های اجتماعی به حدی است که اجازه نمی‌دهد آن‌ها از یک میزان قابل قبول رشد هویت دینی برخوردار باشند. مسئولان جامعه و نهادهای فرهنگی و مذهبی هم برای پاسخگویی و روشنگری نسل جوان کاری که منجر به ابهام‌زدایی آنان شود کاری انجام نمی‌دهند و همین کوتاهی‌ها مشکل ایجاد می‌کند».

۵- تأثیرات منفی دوستان

کد ۶: «دانش‌آموزان متوسطه تأثیرپذیری زیادی از دوستان و همکلاسی‌های خود در زمینه هویت دینی دارند و همچنین، در این زمینه اعتقادات کافی ندارند؛ گروه‌های دورهمی و دوستان، چه به صورت فیزیکی و چه به شکل مجازی که این‌ها دارند و نوع صحبت‌های آن‌ها برای رشد دینی آن‌ها مناسب نیست».

کد ۸: «دانش‌آموزان متأسفانه به خاطر دوستی با دوستان نامناسب در زمینه هویت دینی مشکل دارند. به نظرم این ارتباط در کل برای رشد تربیتی و فرهنگی آن‌ها مسئله درست می‌کند؛ چه برسد به مسائل دینی و اعتقادی که خیلی از آن متأثر است».

کد ۱۴: «ارتباط و دوستی با هم‌سن‌وسالان و یا همکلاسی‌ها در داخل یا خارج مدرسه جزء ویژگی‌های نسل جوان است. چون آن‌ها دیگر پابندی زیادی به خانواده ندارند. خب؛ توی این گروه‌های دوستی به‌خاطر شرایط این دور و زمانه مسائل و حرف‌هایی زده می‌شود که با مسائل مذهبی و ارزشی سازگاری ندارد».

جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

رشد هویت دینی نسل نوجوان و جوان کشور یکی از مهم‌ترین اهداف نهادهای اجتماعی، فرهنگی و تربیتی است. این نکته درمورد جامعه ایران که در آن یک نظام دینی با رویکردهای مذهبی وجود دارد اهمیت بیشتری می‌یابد. به همین دلیل، در نظام آموزشی کشور، پرورش اعتقادی و دینی دانش‌آموزان و آراسته کردن آن‌ها به فضایل اخلاقی منبعث از دین مبین اسلام یکی از مهم‌ترین کارکردهایی است که برنامه‌های درسی و آموزشی مدارس باید آن را انجام دهد تا از این طریق، فراگیران واجد یک شخصیت و هویت دینی یکپارچه شوند. بدیهی است موفقیت در انجام این کارکرد،

بسترهای لازم را برای عمل به مسئولیت‌های فردی و اجتماعی شهروندان و ایجاد یک جامعه سالم فراهم می‌کند.

باید پذیرفت تربیت کودکانی که در آینده هویت منسجم داشته و به باورهای فرهنگی و دینی خود پایبند بوده و به حقوق دیگران احترام گذاشته و ثبات و پیوستگی را در درون خود درک کنند، نیازمند برنامه‌ریزی است (فضلی، ۱۳۹۸: ۸). نجفی و همکاران (۱۴۰۰: ۶) اذعان دارند که انسان دارای هویت دینی ذات خود را با ذات خداوند یگانه دیده و خداگونه زندگی می‌کند. در سند تحول بنیادین نظام آموزش و پرورش کشور (۱۳۹۰: ۴۷) نیز دین‌محوری به عنوان ویژگی اساسی تربیت رسمی و عمومی مورد تأکید قرار گرفته است. همچنین، بر روی توسعه فرهنگ و اقامه نماز در مدرسه و تقویت انس با قرآن در دانش‌آموزان و توسعه سواد قرآنی همراه با اصلاح برنامه‌ها و توانمندسازی معلمان تأکید شده است (شورای عالی آموزش و پرورش، ۱۳۹۰: ۱۸).

با توجه به نقش و جایگاه هویت دینی و ضرورت رشد موزون عناصر و مؤلفه‌های مختلف این نوع هویت در میان نسل جوان کشور، شناخت مشکلاتی که در این عرصه وجود دارد در راستای آسیب‌شناسی و ارائه راهکارهای معطوف به ارتقای وضعیت آن از اهمیت بسیاری برخوردار است. از این منظر، در این پژوهش تلاش شد تا با استفاده و استناد به دیدگاه‌ها و تجارب دبیران دوره متوسطه دوم که از نزدیک با چالش‌ها و فرازوفرودهای مباحث مرتبط به هویت دینی و علایق مذهبی فراگیران دختر به‌عنوان نمونه‌ای از نسل جوان کشور سروکار دارند، مشکلات این حوزه بررسی شود. بدیهی است فراگیران دوره متوسطه دوم بنا به اقتضائات سنی، ذهنی و عاطفی خود در زمینه‌های دینی و اعتقادی، دغدغه‌های ویژه‌ای دارند. از این دیدگاه، دانش‌آموزان متوسطه بیش از سایر فراگیران با مشکل انتخاب و داشتن هویت درگیر هستند. آن‌ها در دوره‌ای قرار دارند که مهم‌ترین ویژگی آن بحران هویت است (شعاری‌نژاد، ۱۳۸۶: ۲۹۹).

یافته‌های این پژوهش کیفی نشان داد که از دیدگاه دبیران مشارکت‌کننده در تحقیق، رشد هویت دینی یادگیرندگان دختر متوسطه با پنج مشکل اصلی یعنی فضای مجازی و درگیری افراطی فراگیران با آن، قصور و کم‌توجهی خانواده‌های دانش‌آموزان، سوءکارکرد نظام آموزشی، واقعیت‌ها و عوامل اجتماعی و تأثیرات منفی گروه دوستان مواجه است. همخوان با یافته پیش‌گفته، جمالی فیروزآبادی و اخلاقی (۱۳۹۱) در تحقیق خود مشکلات مورد اشاره در این تحقیق یعنی فضای مجازی، خانواده، نظام آموزشی، واقعیات و عوامل اجتماعی و گروه دوستان را از عوامل اصلی رشد هویت

دینی معرفی کرده‌اند. پژوهش تاج‌بخش و همکاران (۱۴۰۰) نیز نشان داد که عواملی همچون فرهنگ دینی خانواده‌ها، محیط آموزشی، مذهبی بودن گروه همسالان و استفاده از اینترنت با هویت دینی دانش‌آموزان دختر متوسطه رابطه معناداری داشته‌اند.

در تحقیق قنبری برزبان و همتی (۱۳۹۴) مشخص شد که از میان متغیرهای مستقل تحقیق، رسانه‌های ارتباطی نوین از جمله موبایل، اینترنت و ماهواره بیشترین تأثیر را بر روی هویت دینی نسل جوان داشته‌اند. ماهروزاده (۱۳۹۲: ۱۴۱) نیز تأیید می‌کند که تحولات فناوری ارتباطی و اطلاعاتی باعث شده است عقاید، سنت‌های دینی، ارزش‌های اخلاقی و نحوه زندگی دستخوش دگرگونی‌های عمیقی شود. دارابی و همکاران (۱۳۹۵) تأکید کرده‌اند که رسانه‌های صوتی و تصویری از جمله شبکه‌های ماهواره‌ای بر روی هویت دینی دارای تأثیرات قابل‌توجهی هستند. در پژوهش صمدی (۱۳۹۱) نیز تأثیر منفی عملکرد رسانه‌ها بر هویت دینی به‌عنوان یکی از عوامل مداخله‌گر موردتوجه قرار گرفته است.

از سوی دیگر، در زمینه کارکرد و تأثیر خانواده بر هویت دینی افراد نیز پژوهش حسین‌زاده و مشرفی (۱۳۸۹) نشان داد قصور والدین و خانواده یکی از عوامل آسیب‌زای تربیت دینی است. رحمتی (۱۳۹۷) نیز این نکته را مورد تأکید قرار داده که خانواده به‌عنوان اولین نهاد اجتماعی شدن در انتقال ارزش‌های اخلاقی، اجتماعی و اعتقادی به فرزندان نقش اساسی دارد. همچنین، در تحقیق بیگدلی و ماهروزاده (۱۳۹۴)، تأثیر خاص پدر در فرایند هویت‌یابی مذهبی فرزندان خانواده بسیار مهم ارزیابی شده است. افزون بر این، در تحقیق ماهروزاده (۱۳۹۲) نقش الگویی والدین و انتقال آگاهی‌های دینی توسط آن‌ها به فرزندان به‌عنوان عوامل اصلی رشد هویت دینی مورد تأیید قرار گرفته است.

در مورد نقش مدارس در تقویت هویت دینی فراگیران نیز باید گفت آموزش و پرورش کارکرد خود را از طریق مدارس و از مجرای برنامه‌های درسی خاص خود اعمال می‌کند و مدرسه به‌عنوان یک نهاد، انحصار و توزیع دانش را به خود اختصاص داده است (طالب‌زاده نوریان و فتحی‌اجارگاه، ۱۳۸۲: ۱۷۲). بر این اساس، آموزش و انتقال آگاهی‌ها و نگرش‌های دینی یکی از رسالت‌های مهم مدارس محسوب می‌شود. پژوهش شمشیری و همکاران (۱۴۰۰) نیز نشان داد ضعف مبانی نظری برنامه‌ریزان تعلیم و تربیت دینی کشور، فقدان کارشناسان باصلاحیت در زمینه طراحی و تولید برنامه‌های درسی دینی، سیاسی‌کاری در امر تعلیم و تربیت، نداشتن برنامه جامع تربیت دینی، بی‌توجهی

برنامه‌ریزان و مؤلفان کتب درسی دینی به اصول و مبانی روان‌شناسی مشکلات اصلی رشد هویت دینی دانش‌آموزان است. از دیدگاه ماهروزاده (۱۳۹۲) نیز ضعف نظام آموزشی در زمینه تعیین هدف‌ها، انتخاب محتوای دینی، روش‌های تدریس مناسب، شیوه‌های ارزشیابی و قابلیت‌های شناختی و روان‌شناسی معلم، به‌ویژه انتزاعی و خشک بودن محتوای کتب درسی دینی و عدم هماهنگی محتوا با نیازهای نسل جوان و تدریس یک‌طرفه آن به‌عنوان مشکلات اساسی هویت دینی فراگیران معرفی شده‌اند.

همچنین، در زمینه تأثیر واقعیت‌های اجتماعی و موجود در سطح جامعه بر روی شکل‌گیری هویت دینی در میان نسل جوان جامعه، به‌عنوان یکی دیگر از عوامل و چالش‌های شناسایی شده در این مطالعه، پژوهش غزالی و همکاران (۱۳۹۹) نشان داد عدم توجه به شرایط خاص زمانه در تربیت و امور تربیتی، الگوپردازی‌های نامناسب در سطح جامعه، عدم همسانی عمل و ظاهر مروجان دین و اولیا و مربیان از عوامل آسیب‌زای تربیت دینی هستند. حاجیانی (۱۳۸۸: ۱۳۴-۱۱۵) هم اذعان می‌کند که شکل‌گیری هویت دینی تحت تأثیر محیط پیرامونی و شرایط فرهنگی و اجتماعی حاکم بر آن است. در تحقیق شمشیری و همکاران (۱۴۰۰)، آسیب‌هایی همچون تهی شدن جامعه از معنویت، وجود جهت‌گیری‌های غیردینی، تضعیف دین در زندگی روزمره و غلبه یک فرهنگ خاص بر سایر فرهنگ‌ها به‌عنوان برخی از عوامل اجتماعی آسیب‌زای تربیت دینی معرفی شده‌اند. در تحقیق جمالی فیروزآبادی و اخلاقی (۱۳۹۱) بر این واقعیت تأکید شده که شکل‌گیری هویت مذهبی نوجوانان با تحولات زندگی آن‌ها ارتباط دارد؛ چراکه نوجوانان می‌توانند در حوزه‌های هستی‌شناسی و وجودی به تأمل و درک واقعیت‌های موجود بپردازند. از سوی دیگر، تحقیق ارژنگ و میرفردی (۱۳۹۳) نشان داد که یکی از عوامل اصلی مؤثر بر هویت و باورهای دینی نسل جوان در کنار خانواده، گروه دوستان و همراهان نزدیک فرد است. رحمتی (۱۳۹۷) هم این نکته مهم را مورد توجه قرار می‌دهد که اگر گروه دوستان و همسالان دارای شخصیت ناسالمی باشند، در آینده‌ای نزدیک فرد را تحت تأثیر قرار داده و والدین باید مراقبت لازم را اعمال کنند.

به‌هرحال، با توجه به یافته‌های حاصل از این پژوهش کیفی و نیز مجموعه شواهد و اطلاعاتی که بیانگر وضعیت هویت دینی نسل جوان کشور است، می‌توان پیشنهاد کرد که مجموعه‌ای از سیاست‌ها، برنامه‌ریزی‌ها و اقدامات دقیق، علمی و کارشناسانه در زمینه عوامل مؤثر و دخیل در رشد و پرورش هویت دینی دانش‌آموزان که تعدادی از آن‌ها در

این پژوهش مورد شناسایی قرار گرفتند تدوین، طراحی و به اجرا گذاشته شود و نتایج حاصل از آن نیز مورد بررسی انتقادی کارشناسان مربوطه قرار گیرد تا بتوان ضمن حل چالش‌های موجود، زمینه ارتقای وضعیت تربیت و هویت دینی دانش‌آموزان را در مدارس کشور پدید آورد. به عبارت دیگر، ضرورت دارد که مواردی همچون فضای مجازی و اشتغال طولانی مدت نسل جوان کشور با آن، نقش و جایگاه نهاد خانواده، آسیب‌شناسی کارکردهای نظام آموزشی در حوزه تربیت دینی و اخلاقی، توجه جدی به واقعیت‌های محیطی و اجتماعی موجود در سطح جامعه و اثرات تعیین‌کننده آن در رشد غالبی و شناخت‌های دینی نسل جوان و واکاوی نقش و تأثیر گروه دوستان و همسالان در این عرصه مورد توجه و مطالعه عمیق و نقادانه قرار گیرد تا از رهگذر آن بتوان به ذهنیتی روشن‌تر و اقداماتی اثربخش‌تر برای تعمیق و درونی کردن آموزه‌های مرتبط با هویت دینی یادگیرندگان نظام آموزشی دست یافت. در این راستا، لازم است سیاست و رویکرد علمی، روزآمد و همه‌جانبه‌ای در زمینه فضای مجازی و رسانه‌های اجتماعی مرتبط با آن توسط مدیران و مسئولان مربوطه تدوین و عملیاتی شود تا استفاده و بهره‌گیری مناسب و بایسته از ظرفیت‌ها و قابلیت‌های این بستر ارتباطی اجتناب‌ناپذیر بدون افراط و تفریط امکان‌پذیر شود. اساساً اتخاذ یک سیاست‌گذاری متوازن، شفاف و به‌دور از دوگانگی‌هایی که به‌ویژه برای نسل جوان کشور شباهت متعددی به وجود می‌آورد، فرصت‌های مغتنمی را برای استفاده از فضای مجازی و قابلیت‌های متنوع آن فراهم می‌کند که طی آن حتی می‌توان از این بستر مجازی متنوع به‌عنوان ابزاری جهت انتقال معانی و مضامین دینی و ارزشی به جوانان استفاده کرد. البته، باید توجه داشت که بهره‌گیری از فضای مجازی نه روندی یک‌طرفه بلکه باید فرایندی تعاملی و مبتنی بر یک تبادل معنایی و همراه با شناخت اقتضائات رشدی نسل جوانی باشد که نوعاً پرسشگر و نوجو هستند.

همچنین، پیشنهاد می‌شود اقدامات لازم در زمینه آموزش خانواده‌های دانش‌آموزان و برقراری تعامل سازنده با آن‌ها توسط مدارس در دستور کار جدی قرار گیرد و از این طریق، برخی از نگرانی‌ها، دغدغه‌ها و انتظارات متقابل دو نهاد مهم یعنی مدرسه و خانواده در زمینه هویت دینی فراگیران و راهکارهای مقابله با آن‌ها اطلاع‌رسانی شود. بدون شک فرایند آگاهی‌بخشی مدارس به خانواده‌ها و ارتقای سطح دانش و قابلیت والدین می‌تواند نقش مؤثری در کاهش چالش‌های اعتقادی نسل جوان داشته باشد. از این دیدگاه، ارتباط فعال با خانواده‌ها به‌عنوان رکن رکین جامعه و ارائه آموزش‌های مختلف فرهنگی و تربیتی به والدین و نیز تسهیل تعامل میان نهادهای فرهنگی،

اجتماعی و آموزشی جامعه با خانواده‌ها و استفاده از ظرفیت‌های مختلف آن‌ها برای آموزش‌های اعتقادی و اخلاقی می‌تواند رشد بهتر هویت دینی فرزندان نوجوان و جوان را به همراه داشته باشد. بدیهی است زمانی که آگاهی‌ها و شناخت‌های نهاد خانواده از مسائل و چالش‌های مختلف فرهنگی، اجتماعی و تربیتی فرزندانشان افزایش می‌یابد، میزان حساسیت آن‌ها نسبت به موضوعات مذهبی و رفتاری نیز بیشتر می‌شود. همچنین، فعال کردن نهاد مهمی همچون انجمن‌های اولیا و مربیان در داخل مدارس و استفاده از آن به‌عنوان بستری جهت ارتباط با خانواده‌ها و ارائه آموزش‌های دینی، فرهنگی و اجتماعی به آن‌ها ضرورت دارد.

از سوی دیگر، ارتقای کیفی فعالیت‌های مدارس در حوزه تربیت دینی نیز باید مورد توجه انتقادی قرار گیرد. به‌ویژه، نقش و کارکرد برنامه درسی پنهان و تعاملات اجتماعی و ارتباطی محیط آموزشی که ممکن است تأثیرات آن در تربیت دینی دانش‌آموزان از برنامه درسی رسمی نیز بیشتر باشد، ضرورت دارد. همچنین، استفاده از ظرایف روان‌شناسی و جامعه‌شناختی و شاخص‌های بصری و زیبایی‌شناختی در طراحی و تدوین کتب درسی دینی دوره متوسطه دوم می‌تواند جاذبه‌های لازم را در میان دانش‌آموزان این دوره ایجاد کرده و ذهنیت بهتری در آن‌ها نسبت به ماهیت و کارکرد دین در جهان کنونی به‌وجود آورد. به‌علاوه، کاهش و سبک کردن حجم شناختی این کتب نیز می‌تواند انگیزه فراگیران را نسبت به درک عمیق‌تر مفاهیم دینی بیشتر کند. از این گذشته، تبیین کارکردهای اجتماعی دین توسط کتب درسی دینی و پاسخگویی به پرسش‌ها، بدفهمی‌ها و ابهامات ذهنی فراگیران دوره متوسطه که در مرحله تفکر انتزاعی و پرسشگرانه هستند ضرورت دارد. به موازات این اقدامات، دانش‌افزایی و مهارت‌افزایی دبیران دینی دوره متوسطه در به‌کارگیری روش‌های تدریس فعال، مشارکتی و تعاملی در جذابیت کلاس‌های درس دینی نقش قابل‌توجهی دارد.

به‌علاوه، توجه به واقعیت‌های اجتماعی موجود در سطح جامعه و تلاش در مسیر بهسازی و سامان دادن مجموعه مناسبات اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی سالم و مناسب و ایجاد ارتباط و سازگاری میان آموزش‌های مدرسه و تحولات و واقعیت‌های جامعه که در نتیجه آن نسل جوان دانش‌آموز تأثیرات و کارکردهای مثبت دین و دین‌مداری را در سطح جامعه و تعاملات افراد، گروه‌ها و نهادهای فعال در آن تجربه کند نیز از اهمیت زیادی برخوردار است؛ درواقع، باید میان موقعیت‌ها و عملکرد نظام‌های مختلف دخیل در هویت دینی نوجوانان و جوانان همخوانی وجود داشته باشد. آنچه

نسل امروز به‌عنوان افرادی کنجکاو و پرسشگر در سطح مناسبات اجتماعی جامعه درک می‌کنند، باید با ارزش‌های دینی مورد تأکید نهادهای آموزشی هماهنگ باشد تا تصویری همگرا و یکپارچه در این عرصه شکل بگیرد و نسل جوان واجد دیدگاهی مستحکم در زمینه‌های دینی و اعتقادی شود؛ دیدگاهی که بنیان اصلی برخوردارگی از یک هویت دینی واحد و متمایز است.

منابع

- احدی، حسن؛ جمهری، فرهاد (۱۳۸۹). روان‌شناسی رشد: نوجوانی، بزرگسالی (جوانی، میان‌سالی و پیری). تهران: آینده درخشان.
- ارژنگ، اردوان؛ میرفردی، اصغر (۱۳۹۳). «هویت دینی و عوامل تأثیرگذار بر آن (مورد مطالعه: دانشجویان دانشگاه یاسوج)، فرهنگ در دانشگاه اسلامی، ۴ (۱): ۱۶۵-۱۴۷.
- انصاری، محمدرضا؛ کاظمی‌پور، شهلا؛ محسنی، رضاعلی (۱۴۰۰). «مطالعه جامعه‌شناختی هویت مدرن و دینی دانشجویان (مورد مطالعه: دانشجویان دانشگاه تهران)». مطالعات و تحقیقات اجتماعی در ایران. ۱۰ (۳): ۹۴۹-۹۷۳.
- آلمال، فرنگیس (۱۳۹۰). «سیمای هویت اجتماعی جوانان ایران»، مطالعات ملی. ۱۲ (۳): ۱۴۸-۱۲۱.
- بیگدلی، زهرا؛ ماهرزاده، طیبه (۱۳۹۴). «تأثیر سبک‌های تربیتی والدین بر انجام اعمال عبادی فرزندان»، مدیریت و برنامه‌ریزی در نظام‌های آموزشی. ش ۱۴: ۹-۳۰.
- پاکوفته، نسربین؛ نصری، صادق؛ نصرالهی، بیتا و فرخی، نورعلی (۱۴۰۰). «پیش‌بینی هویت جهانی براساس هویت ملی، دینی و قومی در دانشجویان». جامعه‌پژوهی فرهنگی. ۱۲ (۲): ۱-۲۴.
- تاج‌بخش، غلامرضا؛ رمضان، رضا؛ علی‌دادی، زهرا (۱۴۰۰). «واکاوی عوامل جامعه‌شناختی مؤثر در شکل‌گیری هویت دینی دانش‌آموزان دختر»، اسلام و پژوهش‌های روان‌شناختی. ۷ (۲): ۷۳-۹۲.
- جمالی فیروزآبادی، محمود؛ اخلاقی، آزیتا (۱۳۹۱). «رابطه هویت دینی معلمان با هویت دینی دانش‌آموزان مدارس شهر تهران». راهبرد اجتماعی و فرهنگی. ۲ (۵): ۱۰۲-۷۹.
- چیت‌ساز قمی، محمدجواد (۱۳۸۳). «هویت دینی جوانان ایران»، هویت در ایران. به کوشش علی‌اکبر علیخانی. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی جهاد دانشگاهی.
- حاجیانی، ابراهیم (۱۳۸۸). جامعه‌شناسی هویت ایرانی. تهران، مجمع تشخیص مصلحت نظام، پژوهشکده تحقیقات استراتژیک.
- حاجیانی، ابراهیم؛ فولادی سپهر، سارا (۱۳۸۹). «بررسی رابطه بین هویت ملی و هویت مذهبی در بین اقوام ایران». پژوهشنامه علوم اجتماعی (گرمسار). ۴ (۴): ۵۴-۳۳.
- حسین‌زاده، امیدعلی؛ مشرفی، هاشم (۱۳۸۹). «تحلیل عاملی عوامل آسیب‌زای تربیت دینی دانشجویان دانشگاه آزاد اسلامی (مطالعه موردی دانشجویان دانشگاه آزاد اسلامی واحد اهر)»، زن و مطالعات خانواده. ۲ (۷): ۴۱-۶۰.
- دارابی، مسعود؛ امیرپور، مهناز؛ حیدرآبادی، ابوالقاسم (۱۳۹۵). «بررسی جامعه‌شناختی تأثیر ماهواره بر هویت

- دینی جوانان شهر تهران»، جامعه‌شناسی مطالعات جوانان. ۷ (۲۲): ۳۰-۹.
- دهخدا، علی‌اکبر (۱۳۴۱). لغت‌نامه دهخدا. تهران: گلشن.
- ذاکری، مختار؛ شمشیری، بابک؛ خرمايي، فرهاد (۱۳۹۴). «بررسی پدیدارشناسانه مفهوم هویت، تلاشی در ارائه مدل فرایندهای هویتی». روش‌ها و مدل‌های روان‌شناختی. ۶ (۲۱): ۷۲-۵۹.
- رحمتی، رحیمه (۱۳۹۷). هویت‌یابی دینی در کودکان. یزد: همایش ملی هویت کودکان ایران اسلامی در دوره پیش‌دبستانی.
- رثوفی، محمود (۱۳۸۹). «مؤلفه‌های هویت دینی»، دین و ارتباطات. ۷ (۲۰): ۱۱۲-۹۱.
- سلگی، محمد؛ اسکندری، حسین؛ دلاور، علی؛ برجعلی، احمد (۱۳۹۴). «ساخت، پایاسازی و اعتباریابی آزمون هویت ملی و اجتماعی». اندازه‌گیری تربیتی. ۶ (۲۰): ۸۸-۵۳.
- سلیمی، محمدرضا؛ شرفی، روح‌انگیز (۱۳۹۴). «بررسی ساختار و ابعاد روش تحقیق کیفی پدیدارشناسی». کنفرانس بین‌المللی علوم انسانی، روان‌شناسی و علوم اجتماعی.
- شعاری‌نژاد، علی‌اکبر (۱۳۸۶). فلسفه آموزش و پرورش. تهران: امیرکبیر.
- شورای عالی انقلاب فرهنگی و شورای عالی آموزش و پرورش (۱۳۹۰). مبانی نظری تحول بنیادین در نظام تعلیم و تربیت رسمی و عمومی جمهوری اسلامی ایران. تهران: وزارت آموزش و پرورش.
- شورای عالی آموزش و پرورش (۱۳۹۰). سند تحول بنیادین نظام آموزش و پرورش. تهران: وزارت آموزش و پرورش جمهوری اسلامی ایران.
- شمشیری، بابک؛ زارعی، لیلا؛ شیروانی‌زارعی، علی (۱۴۰۰). «آسیب‌شناسی تعلیم و تربیت دینی در دانش آموزان متوسطه (از دیدگاه متخصصان تعلیم و تربیت، معلمان و دانش‌آموزان)». پژوهش در مسائل تعلیم و تربیت اسلامی. ۲۹ (۵۱): ۲۸۳-۲۶۵.
- صانعی‌مهری، زهره؛ رزم‌آرا، پری (۱۳۹۹). «تحلیل محتوای کتاب‌های مطالعات اجتماعی مقطع ابتدایی از نظر میزان توجه به هویت ملی و هویت دینی». علوم تربیتی از دیدگاه اسلام. ۸ (۱۵): ۲۵۶-۲۴۱.
- صمدی، معصومه (۱۴۰۱). «بررسی علل آسیب‌پذیری نظام آموزشی در پرورش هویت دینی دانش‌آموزان». مطالعات ملی. ۲۳ (۳): ۹۱-۵۴-۳۳.
- طالب‌زاده‌نوبریان، محسن؛ فتحی‌اجارگاه، کورش (۱۳۸۲). مباحث تخصصی برنامه‌ریزی درسی. تهران: آئیژ.
- عابدی، فاطمه؛ منادی، مرتضی؛ خادمی، ملوک (۱۳۹۴). هویت دینی و شادکامی در دانش‌آموزان دختر دبیرستانی. تهران: کنگره انجمن روان‌شناسی ایران.
- عباسی، محمدرضا؛ علوی‌مقدم، سید بهنام؛ زهره‌وند، اشرف (۱۳۹۳). بررسی میزان هویت دینی بین دانش‌آموزان مقطع متوسطه (ناحیه یک شهری)، مطالعات ملی. ۱۵ (۲): ۱۶۹-۱۸۵.
- عبدی‌زرین، سهراب؛ فقیهی، علی‌نقی؛ ضمیری، محمدرضا (۱۳۹۷). «نقش دین‌داری در سلامت روان، هویت‌یابی و امنیت اجتماعی دانشجویان قم». مطالعات ملی. ۱۹ (۳): ۱۲۲-۹۹.
- عمید، حسن (۱۳۸۲). فرهنگ فارسی عمید. تهران: امیرکبیر.
- غزالی، سعید؛ اسمعیلی، زهره؛ رضایی، محمدهاشم و فرج‌الهی، مهران (۱۳۹۹). «آسیب‌شناسی تربیت دینی دانشجویان دانشگاه پیام نور با تأکید بر مکتب امام حسین (ع)». آموزش در علوم انتظامی، ۷ (۲۵): ۳۷۷-۳۵۹.
- فضلی، رخساره (۱۳۹۸). «شکل‌گیری و تکوین هویت کودکان در دوره پیش‌دبستان»، رشد آموزش پیش‌دبستانی. ۱۱ (۱): ۸-۶.
- قادرزاده، امید (۱۳۹۳). «آموزش و پرورش و هویت دینی و ملی (مطالعه پیمایشی دانش‌آموزان مقطع متوسطه

- شهر بانه»، *مطالعات ملی*. ۱۵ (۳): ۵۹-۱۰۶-۸۱.
- قنبری برزیان، علی؛ همتی، رضا (۱۳۹۴). «هویت دینی در جامعه ایرانی: مرور نظام‌مند مطالعات انجام‌شده (۱۳۸۰-۱۳۹۲)»، *جامعه‌شناسی کاربردی (مجله پژوهشی علوم انسانی دانشگاه اصفهان)*. ۲۶ (۳): ۵۹-۱۳۸-۱۱۷.
- گیدنز، آنتونی (۱۳۷۸). *تجداد و تشخیص: جامعه و هویت شخصی در عصر جدید*. ترجمه ناصر موفقیان. تهران: نشر نی.
- لوی، آریه (۱۳۹۹). *برنامه‌ریزی درسی مدارس*. ترجمه فریده مشایخ. تهران: مدرسه.
- ماسن، پاول هنری؛ کیگان، جروم؛ هوستون، آلتاکرول؛ کاتجر، جان‌جین وی (۱۳۷۰). *رشد و شخصیت کودک*. ترجمه مهشید یاسایی. تهران: مرکز.
- ماهروزاده، طیبه (۱۳۹۲). «جهانی‌شدن و هویت‌یابی دینی نوجوانان»، *تربیت اسلامی*. ۸ (۱۶): ۱۶۲-۱۳۹.
- محسنی، نیکچهره (۱۳۷۵). *درک خود از کودکی تا بزرگسالی*. تهران: بعثت.
- محمودی، سیروس (۱۳۹۹). «بررسی جایگاه هویت دینی و انقلابی در سند تحول بنیادین آموزش و پرورش»، *پژوهش در مسائل تعلیم و تربیت اسلامی*. ۲۸ (دوره جدید): ۱۸۲-۱۵۹.
- محمدی، زهره؛ لطیفیان، مرتضی (۱۳۸۷). «بررسی قدرت پیش‌بینی‌کنندگی ابعاد هویتی فرزندان از طریق ابعاد فرزندپروری والدین در میان دانشجویان دانشگاه شیراز». *مطالعات روان‌شناختی*. ۴ (۲): ۵۶-۳۹.
- مؤیدفر، سعیده؛ شاهوران، عباس (۱۴۰۰). «بررسی رابطه هویت ملی و دینی در بین جامعه زرتشتیان ایران»، *مطالعات ملی*. ۲۲ (۱): ۸۵-۹۱-۱۱۰.
- میلر، جی پی (۱۳۹۵). *نظریه‌های برنامه درسی*. ترجمه محمود مهرمحمدی. تهران: سمت.
- نادری، احمد؛ چیت‌ساز قمی، محمدجواد؛ شیرعلی، ابراهیم (۱۳۹۴). «فرا ترکیب پژوهش‌های انجام‌شده در حوزه هویت دینی»، *مطالعات ملی*. ۱۶ (۳): ۶۳-۴۴-۲۷.
- نجفی، حسن؛ ملکی، حسن؛ سبحانی‌نژاد، مهدی؛ مصباح، علی (۱۴۰۰الف). «طراحی الگوی برنامه درسی هویت دینی در دوره اول متوسطه»، *مطالعات برنامه درسی*. ۱۶ (۶۱): ۹۲-۵۹.
- نجفی، حسن؛ ملکی، حسن؛ سبحانی‌نژاد، مهدی؛ مصباح، علی (۱۴۰۰ب). «هویت دینی و پیش‌بایسته‌ای طراحی برنامه درسی»، *مطالعات ملی*. ۲۲ (۲): ۸۶-۲۶-۳.
- نوری، نجیب‌اله؛ عسگری، علی؛ ناروئی نصرتی، رحیم و شجاعی، محمدصادق (۱۳۹۵). «مؤلفه‌های فرایندی و ساختاری هویت دینی بر پایه منابع اسلامی»، *اسلام و پژوهش‌های روان‌شناختی*. ۲ (۴): ۲۶-۷.
- وحدتی دانشمند، علی؛ باقری نوع‌پرست، خسرو؛ ایروانی، شهین (۱۳۹۸). «داستان، هویت دینی و تربیت دینی: تحلیلی بر اساس هرمنوتیک روایی پل ریکور». *فلسفه تربیت*. ۴ (۱): ۱۳۷-۱۵۹.
- Altuser, L. (1971). *Lenin and philosophy and other essays*. London: New Left Books.
- Berzonsky, M. D. (2003). Identity style and well – being: Does commitment matter? *An International Journal of Theory and Research*. Vol 3 (1). 131 – 142.
- Driezen, Ariadne; Verschraegen, Gert; Clycq, Noel. (2021). “Negotiating a contested identity: Religious individualism among Muslim youth in a super-diverse city”. *International Journal of Intercultural Relations*. Vol. 82, 25-36.
- Furrow, J.L., King, P.E. & White, K. (2004) “Religion and Positive Youth Development: Identity, Meaning, and Prosocial Concerns”. *Applied Developmental Science*. No. 8, 17–26.
- Morrow R, Rodriguez A and King N (2015). “Colaizzi's descriptive phenomenological method”. *The Psychologist*. 28 (8): 643–644.
- King, P.E. (2003) “Religion and Identity: The Role of Ideological, Social, and Spiritual

- Contexts”, *Applied Developmental Science*. No. 7:3: 197-204.
- Krause, N., & Ironson, G. (2024). “Religious and spiritual identities: evaluating change over time, identity salience, and the influence of aging”. *Journal of Religion, Spirituality & Aging*:1-22.
  - Leite, A, Nobre, B., & Dias, P. (2023). “Religious identity, religious practice, and religious beliefs across countries and world regions”. *Archive for the Psychology of Religion*: 45 (2): 107-132.
  - Moulin, D. P. J. (2013). *Negotiating and Constructing Religious Identities in English Secondary Schools: a Study of the Reported Experiences of Adolescent Christians, Jews, and Muslims*. Doctoral Dissertation, University of Oxford.
  - Pennington, M. C., & Richards, J. C. (2016). “Teacher Identity in Language Teaching: Integrating Personal, Contextual, and Professional Factors”. *RELC Journal*: 47(1), 5-23.
  - Phalet, K., Fleischmann, F., & Hillekens, J. (2018). “Religious identity and acculturation of immigrant minority youth: Toward a contextual and developmental approach”. *European Psychologist*: 23(1), 32-43.
  - Siddique, Abu. (2024). “Behavioral consequences of religious schooling”, *Journal of Development Economics*. Vol167, 2-18."